

Els Andringa

Opmerking vooraf: Deze tekst is de licht bijgewerkte leidraad bij de beelden die in een powerpoint presentatie getoond werden. De leidraad bestond uit memo's, steekwoorden en citaten en was dus geen uitgeschreven tekst. Dat karakter is nog steeds te herkennen aan de structuur, taal en stijl.

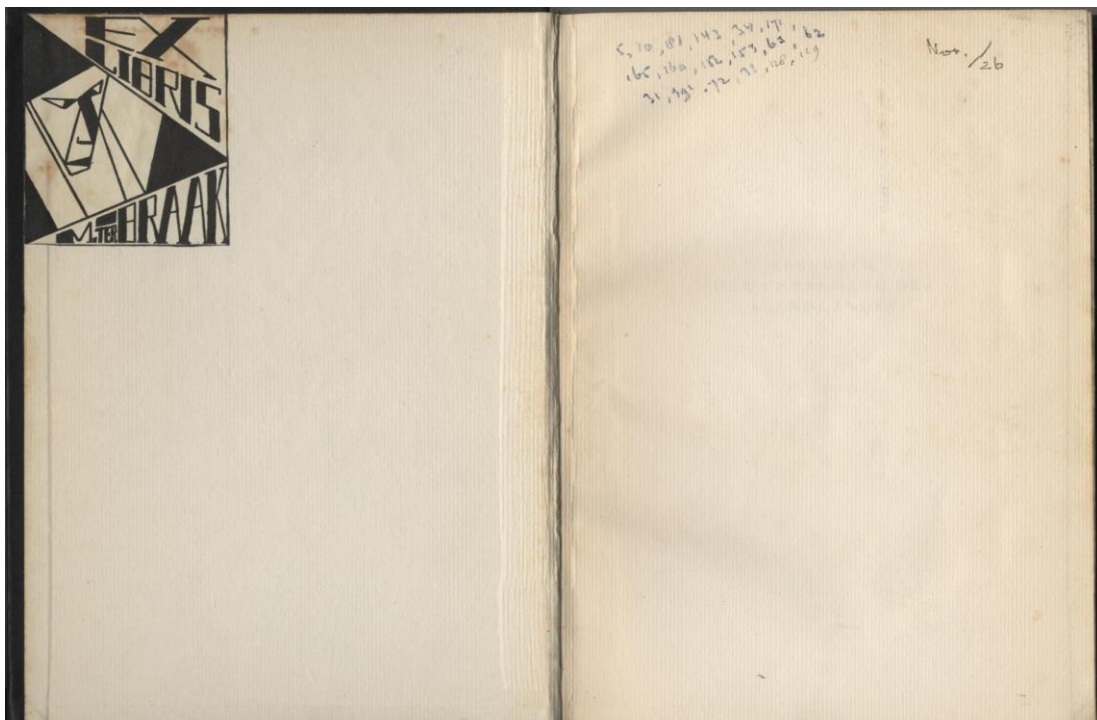
1: In plaats van de geschiedenis van het Nationaalsocialisme in Duitsland en Oostenrijk nog eens uit de doeken te doen hierbij een representatieve foto van de boekverbrandingen in 1933. Na de machtsovername door Hitler en de zijnen volgde een uittocht van bedreigde schrijvers, publicisten, uitgevers, boekhandelaren, antiquaren en typografen naar verschillende buitenland. In Nederland ontstonden in aansluiting bij de uitgevers Emanuel Querido en Allert de Lange twee belangrijke uitgeverijen van literatuur die niet meer in Duitsland geproduceerd en verspreid kon worden. Drie uitgevers, ook vluchtelingen, werden daarvoor aangetrokken: Fritz Landshoff, Walter Landauer en Hermann Kesten. Zij kwamen van de Berlijnse uitgever Kiepenheuer, die op last van de nazi's ontbonden werd, en namen tal van contracten mee van toen al gerenommeerde schrijvers. Daarnaast waren er ook allerlei andere uitgevers die zich op kleinere schaal of incidenteel over Duits werk ontfermden. Zo werd Nederland tot een knooppunt in het Duitstalige boekenbedrijf. Men kon van de bestaande

infrastructuur gebruik maken en ook waren sommige Nederlandse recensenten bereid regelmatig aandacht aan de boeken te besteden. Menno ter Braak was daarvan misschien wel de belangrijkste. Hij heeft van meet af aan tot aan 1940 met enige regelmaat over de Duitse literatuur geschreven.

2: De rode draad door mijn verhaal zijn accenten die MtB in zijn besprekingen van en beschouwingen over Duitse (Exil)literatuur zette. Typisch voor de vorm van MtBs kritische essays is een algemene beschouwing over een bepaalde kwestie in het begin, waarin hij zijn visie verwerkte, gevolgd door de bespreking van een of meerdere werken. Daardoor werd de bespreking direct in een bredere context geplaatst en was MtB's perspectief daarop voorbereid.

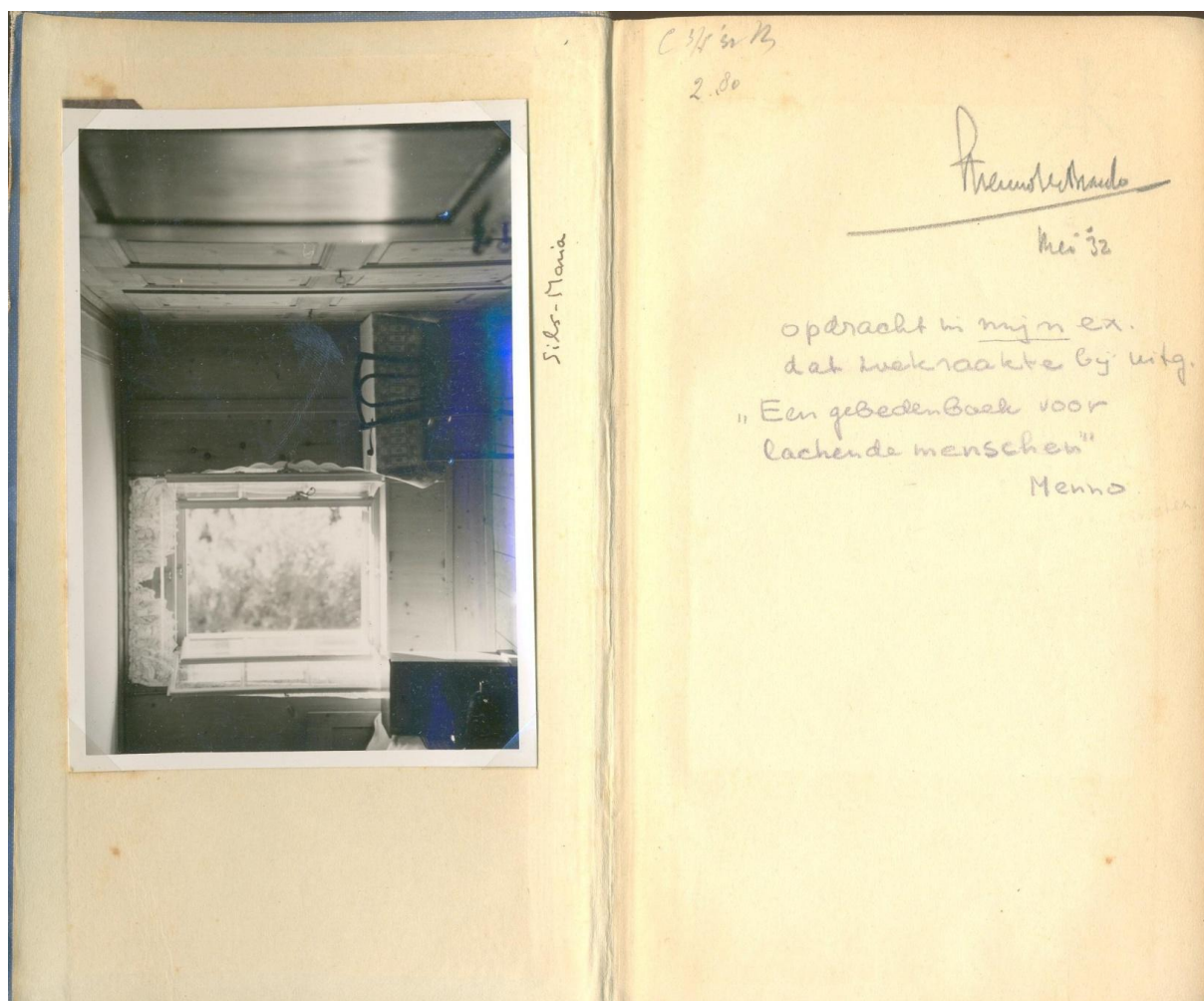
- Cultuurhistorische en filosofische essayistiek (eind jaren 20 - begin 30). Daarin het Thema "Europa".
- Eerste Exiluitgaven: Getuigenissen van de ontwikkelingen in Duitsland.
- Literaire waarde van de Exilliteratuur.
- Voorkeur van de Exilschrijvers voor historische genres.
- Joodse literatuur, joodse thema's, "rassenproblematiek", antisemitisme.

Ter Braaks belangstelling voor de Duitse taal en cultuur heeft een langere voorgeschiedenis. Zijn proefschrift behelsde een onderwerp uit de Duitse geschiedenis en was in het Duits geschreven; ook verbleef hij enige tijd in Berlijn. Daar was hij vooral observant en nam niet, zoals bijv. Nico Rost, intensief aan het Berlijnse leven deel. Maar hij ontwikkelde een scherp inzicht in de politieke situatie en de gevaren daarvan. Tijdens zijn verblijf in Berlijn in 1927 schreef hij een aantal artikelen voor de *NRC*. Eerst vooral over film – een ander thema waar MtB erg in was geïnteresseerd – dan, voortgezet in Nederland in de vroege jaren 30, vooral over "non-fictie" (essays, [auto]biografisch werk).

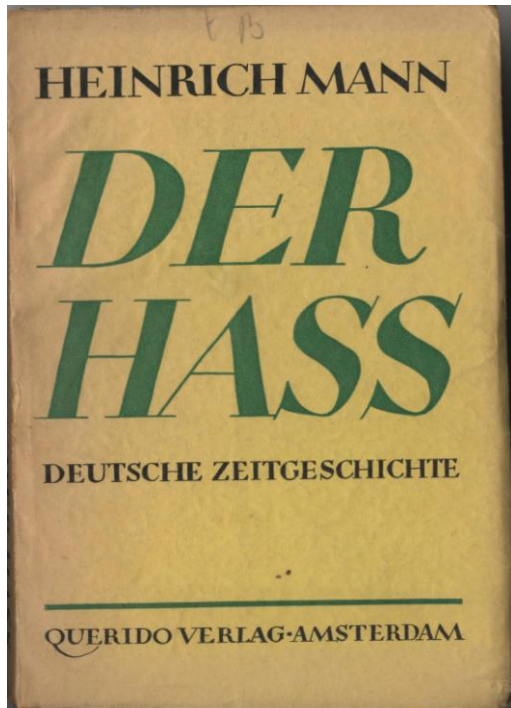
3: "Historicus, profeet en fatalist". Oswald Spenglers *Untergang des Abendlandes* (1918-22) Bd I in de bibliotheek MtB (met ex-libris).

Spenglers massieve cultuurhistorische studie was een spraakmakend werk, ontstaan aan het eind van de Eerste Wereldoorlog. Je ziet daar in het Interbellum steeds verwijzingen naar, internationaal en ook in Nederland. MtB heeft het met intensiteit gelezen gezien de gebruikssporen in vooral Deel 1 en het begin van Deel 2.

4: Friedrich Nietzsche bleef door de jaren heen een referentiepunt voor ter Braak. Hij propageerde het werk bij vrienden en collega's – huwelijkscadeau voor Eddy du Perron en Elisabeth de Roos – en verwees er in vele artikelen naar. Een begrip dat hij veelvuldig gebruikte had te maken met zijn denken over Europa: *der gute Europäer* (ik kan daar hier niet verder over uitweiden). MtB ergerde zich dikwijls aan wat anderen over N. schreven en dachten. Een Nederlands boek van Mr. H.L.A. Visser (1933) over Nietzsche scheurde hij aan reepjes. Dat de Nationaalsocialisten soms passages uit de context haalden en voor hun ideologische karretje spanden, wond hem natuurlijk ook erg op. In deze afbeelding is de binnenpagina van Nietzsches brieven te zien met een ingeplakte ansichtkaart van diens woning in Sils Maria in Zwitserland, waarheen Nietzsche "in exil" ging. De plek werd een soort bedevaartsoord voor Nietzsche-liefhebbers, die ook ter Braak bezocht.

6 en 7: In hetzelfde jaar schreef MtB ook een stuk over een boek van Klaus Mann: diens *Mémoires*. Hij vraagt zich enigszins verwonderd af wat een 25-jarige bezielt om zijn *Mémoires* te schrijven en blijft wat puzzelen aan deze kwestie, ziet een verband met de moeilijke zoon-vader-relatie en het tijdperk waarin Klaus Mann opgroeide. Ter Braak heeft het boek kennelijk intensief gelezen, gezien de notities achterin.

8 en 9: In December 1933 buigt ter Braak zich over de eerste echte exil-uitgaven in een bespreking van Heinrich Manns tijdkritische Essay *Der Hass* en Ernst Tollers autobiografie *Eine Jugend in Deutschland* in *Het Vaderland*. Ook nu weer is het non-fictie die MtB aangrijpt om te betogen dat voor een begrip van wat zich in Duitsland afspeelt het staatkundige spel niet toereikend is maar dat men zich een beeld moet vormen van de “culturele structuurverandering van een geheel volk”. Het is een klassieke ter Braak-bespreking: eerst een algemene uiteenzetting van zijn visie op de stand van zaken en vervolgens een kritische beschouwing van de concrete werken. Beide boeken zijn in de bibliotheek aanwezig. Aardig is dat MtB. eindigt met een compliment aan de typografische uitvoering van de boeken. Beide boeken zijn vormgegeven door de typograaf Henri Friedlaender, ook een vluchteling uit Duitsland. Friedlaender verzorgde veruit de meeste boeken voor Querido. Ze zijn herkenbaar aan de strakke typografische vormgeving met heldere kleurcontrasten. Voor wie goed kijkt is daarin vaak ook een subtiële semantische laag te ontdekken. Friedlaender zou in de onderduik de oorlog overleven. Na de oorlog had hij als docent aan de Grafische school in Amsterdam grote invloed op de naoorlogse generatie Nederlandse typografen. In de jaren 50 emigreerde Friedlaender alsnog naar Israël (zie over Friedlaender het fraaie boek van Kurt Löb: *Exil-Gestalten. Deutsche Buchgestalter in den Niederlanden 1932-1950*, 1995).

10: *videofragment* van een interview voor de televisie begin jaren 80 door Harry Mulisch met Fritz Landshoff, diens zoon Andreas en kleinzoon Stefan, die alle drie in het uitgeversvak werkzaam waren. Mulisch vraagt Fritz Landshoff naar zijn ervaringen in de jaren dertig en vooral ook het contact met Nederlandse schrijvers en critici. Direct komt ter Braak ter sprake. Landshoff glimlacht en vertelt dat ter Braak te veel had verwacht van de Exilliteratuur, dat hij gedacht had dat de ervaringen van vlucht en exil direct een vernieuwende impuls aan de literatuur zouden geven. Landshoff refereert hier aan een kleine “rel” uit 1934, toen ter Braak een erg kritisch stuk over de Exilliteratuur in *Das Neue Tage-Buch* had gepubliceerd.

DAS NEUE TAGE-BUCH	
2. Jahrgang	Paris, 28. Dezember 1934
Heft 52	
INHALT	
Die Woche	1227
Der Fall Citroën	1229
Die Ablenkung	1230
LEOPOLD SCHWARZSCHILD: Vom 30. Juni zum 13. Januar	1332
Zur Lage Frankreichs — und damit Europas LOUIS FISCHER (Moskau): Ueber die Un- gleichheit im Sowjet-Staat	1239
H. L. MÖNNKEN: Ein Jahr Trink-Freiheit	1243
MENNO TER BRAAK: Emigranten-Literatur	1244
Miniaturen	1246

Die Woche

DEN LESERN sprechen Redaktion und Verlag dieser Zeitschrift zum Jahreswechsel alle guten Wünsche aus. Sie fühlen sich mit ihnen, über all die Grenzen hinweg, in der einen, gemeinsamen Idee weit enger verbunden, als es unter anderen, normaleren Verhältnissen möglich wäre. Jeder von uns dient ihr auf seine Weise. Jeder von uns darf die Zuversicht haben, dass es nicht fruchtlos bleiben wird. Diese Zuversicht, mehr als einmal bestätigt, tragen wir ins Jahr 1935 hinüber.

DIE LETZTEN TAGE vor der Saar-Abstimmung brechen heran. Die Geister der Lüge werden sich noch einmal austoben, — wessen sie fähig sind, hat man besonders eindrucksvoll im Zusammenhang mit der Frage erlebt, ob in künftigen Jahren doch noch eine Vereinigung mit dem deutschen Mutterland möglich sei. Der Völkerbundsrat hat das in einer Sprache bejaht, deren absichtliche Geschraubtheit den Wunsch verriet, korrekt zu sein, ohne es doch allzu sehr zu sein. Aber Herr Laval hat den Inhalt des Be-

schlusses dreimal in normalere Sprache übertragen und dreimal hat er hinzugefügt: „Wir werden uns einem solchen Antrag nicht widersetzen.“ Die nationalsozialistische Presse des Saargebiets war kühn genug, das „nicht“ wegzustreichen, ihren Lesern also aufzutischen, Laval habe gesagt: „Wir werden uns widersetzen“. Infolge dieser Fälschung, — die gerade von der englischen Presse besonders vermerkt wurde, — ist die Frage akut geworden, ob es nicht möglich und notwendig sei, den belogenen Volksteilen doch noch die Wahrheit mitzuteilen. Im englischen Unterhaus wurde am 20. Dezember folgende Frage an die Regierung gerichtet („Times“-Bericht vom 21. Dezember):

Brigadegeneral Spears (konservativ) fragte den Staatssekretär für auswärtige Angelegenheiten, ob er den Völkerbundsrat dringend auf die Notwendigkeit hinweisen wolle, durch Maueranschläge und dergleichen den Saarländern klarzumachen, dass die Abstimmung für den Status quo dem Gebiet nicht endgültig die Möglichkeit einer späteren Wiedervereinigung mit Deutschland nehme.

Die Antwort der Regierung — eine Antwort, der man Konsequenz nicht absprechen kann — lautete:

Mr. Eden: „Nein, Sir. Ein Vorschlag an den Völkerbundsrat in dem angegebenen Sinn ist nicht beabsichtigt.“

Aber wenn die Sehnsucht des Londoner Kabinetts, dass die Saar an Deutschland falle, keinem Zweifel unterliegt, bleibt ihr Grund dafür so falsch wie er immer war. Nicht der Sieg Hitlers, sondern der Sieg des Status quo wird in weiterer Perspektive dem Frieden zugutekommen. Und trotz des Bemühens, das, was dem Status quo-Ausgang dienlich sein kann, zwar korrekt festzustellen, aber das Bekanntwerden möglichst zu erschweren, ist Hoffnung auf die Intelligenz der Saarbewohner berechtigt.

DAS KOMMENDE JAHR der Weltpolitik ist nicht nur mit der grossen deutschen Sorge belastet. Auch die Flottenfrage steht auf der Tagesordnung. 1935 wird sich entscheiden, ob die grossen Marinemächte, England, Amerika und

1237

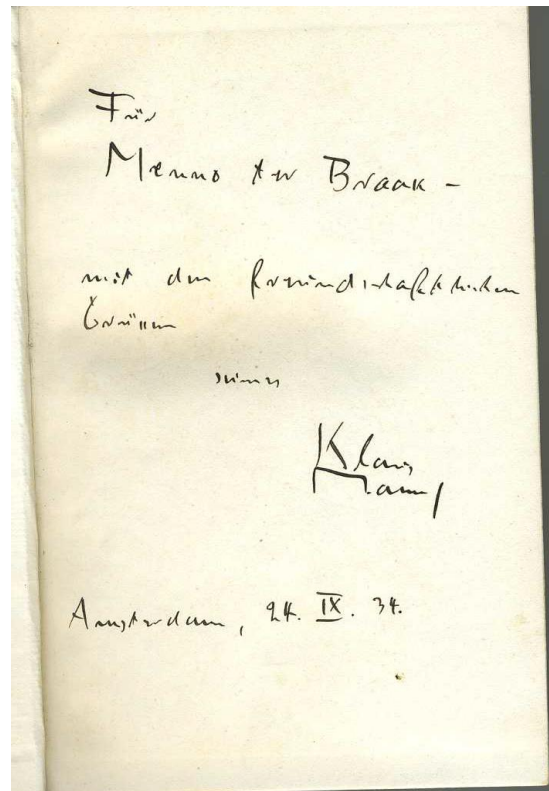
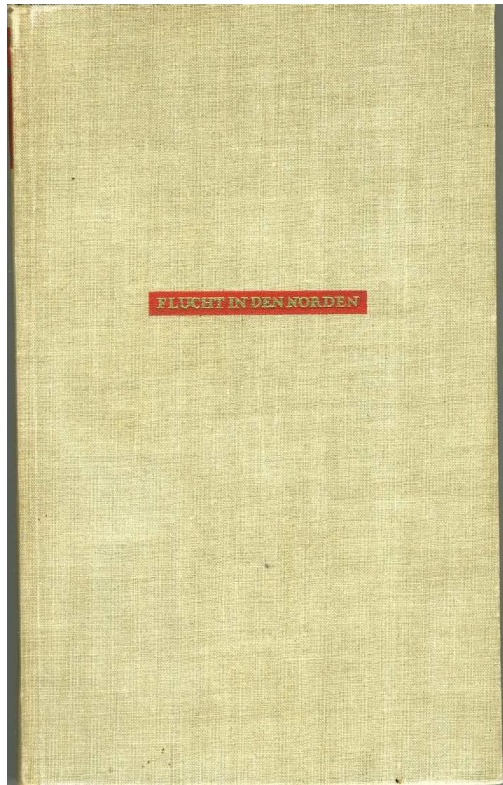
11: Nummer van *Das Neue Tage-Buch* met het gewraakte stuk van MtB waar Landshoff op duidt. Ter Braaks kritische beschouwing behelsde kort samengevat twee aspecten: Ten eerste mist hij een vernieuwende impuls op de literatuur, ziet daarentegen teveel conventionele genres, thema's en cliché-matige manieren van schrijven. Hij verwachtte dat de doorgemaakte ervaringen zouden leiden tot een nieuw soort literatuur van, zoals zijn term luidde “Europees niveau”. Het tweede verwijt is dat de exilschrijvers elkaar recenseren en volgens MtB steeds onkritisch de hemel in prijzen. Op die manier, zo meent hij, daalt het algehele niveau en wordt

het nooit wat. MtB bedoelt het eigenlijk als een prikkel om de exilschrijvers ertoe aan te zetten om, zoals we tegenwoordig zeggen, er wat van te maken. Het stuk wordt hem niet in dank afgenomen. Er verschijnen drie weerwoorden, waarvan alleen de derde, van Hans Sahl, begrip toont. Sahl zegt vergoelijkend – terecht - dat er nog te weinig tijd is verstreken, dat de ervaringen nog moeten bezinken voordat ze een vernieuwende uitwerking kunnen hebben. [[Eenzelfde patroon zie je overigens in de Duitse discussies en kritiek na de val van de muur in 1989]].

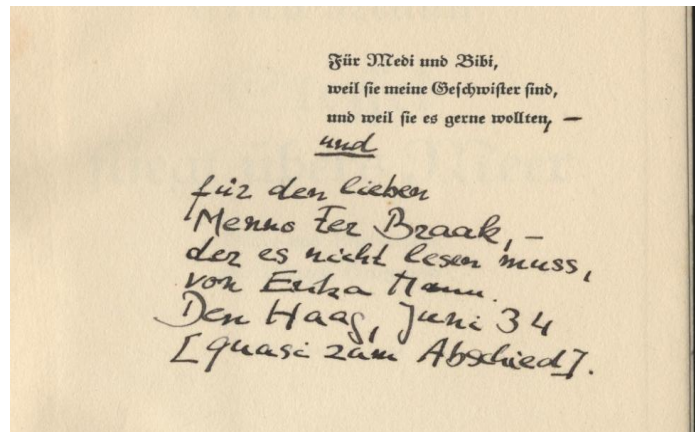

12: Maar ter Braak hield consequent vast aan zijn opvattingen in specifieke kritieken. De eerste die het moest ontgelden was Klaus Mann. Een pijnlijk zaak, want MtB en KM hadden elkaar ook persoonlijk leren kennen en waren zelfs min of meer bevriend geraakt. MtB voelt wel dat zijn kritiek niet zo prettig is voor KM en bereidt hem in een brief daarop voor. Hij verkondigt de stelling dat een oprechte kritiek toch te prefereren is boven slappe vriendjespolitiek en legt zijn negatieve oordeel nog eens uit. Maar vanzelfsprekend is Mann niet ingenomen en laat dat in zijn antwoord ook merken. Nog eens probeert tB het uit te

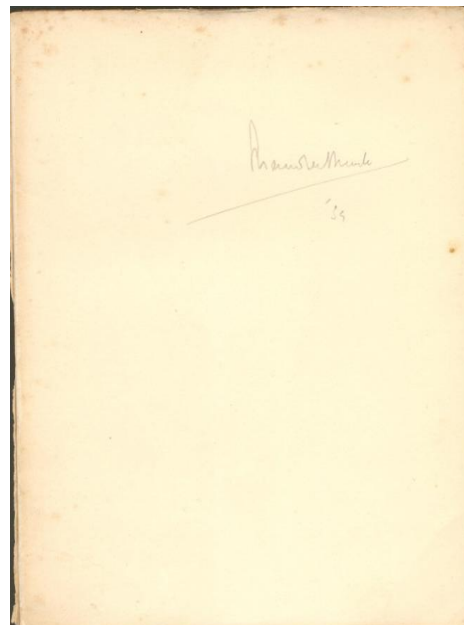
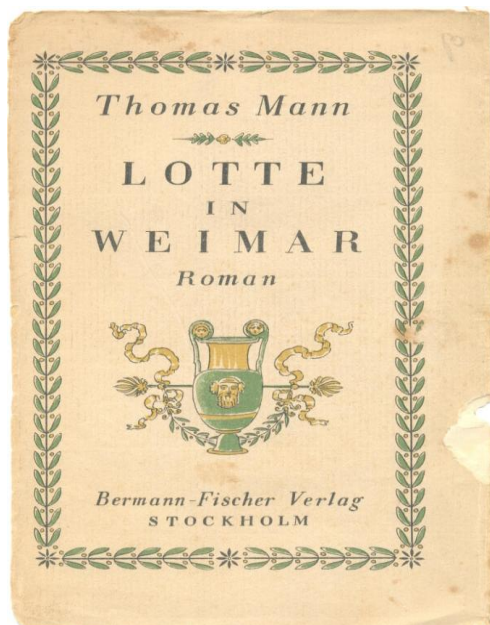
leggen. Maar de verhouding bekoelde toch aanmerkelijk. Geen wonder, uitroepen in aanmerking genomen als “Wie konnten Sie nur ein solches Buch schreiben!”

12: Het boek, met persoonlijke opdracht van Klaus Mann, bevond zich weliswaar in de bibliotheek van ter Braak, maar is momenteel niet aanwezig in de collectie die nu in Leiden beschikbaar is (met dank aan Krijn ter Braak). Het bevat annotaties en een sarcastische opmerking hier en daar.

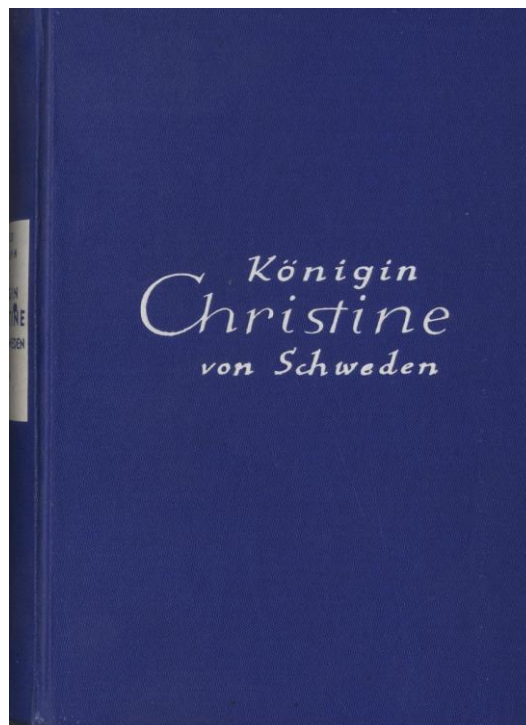
13: M tB leerde ook andere leden van de familie Mann kennen. Klaus' zuster Erika, die met haar kabaret "Die Pfeffermühle" ook in Nederland optrad, onder meer in Diligentia in Den Haag, interviewde hij voor *Het Vaderland* van 4 mei 1934 en schreef ook over het optreden. Als in 1936 "Die Pfeffermühle" geen "arbeidsvergunning" meer krijgt, windt hij zich daar ook openlijk over op. In zijn bibliotheek bevindt zich een kinderboek van Erika, geschreven voor haar kleine broertje Bibi (Golo) en zusje Medi (Elisabeth) met een speelse opdracht voor ter Braak.

14: De grootste bewondering had MtB echter voor vader Thomas Mann. Hij schrijft herhaaldelijk over hem en zijn werk. Ze ontmoetten elkaar en bleven jarenlang in contact.

Thomas en zijn vrouw Katja brachten graag hun vakanties door in Noordwijk, waar zij ook ter Braak op de thee ontvingen. Over deze connectie is heel wat te vertellen (zie de biografie van Léon Hanssen en een hoofdstuk in mijn eigen boek). Er bevindt zich een hele reeks werken van Th. Mann in tB's bibliotheek, sommigen met strepen en notities, en zelfs een paar in Franse vertaling. Hier alleen één voorbeeld, en wel omdat het het slotakkoord van de connectie representeert. Over *Lotte in Weimar* schreef MtB in 1940 een van zijn laatste recensies, een tweedelige beschouwing in *Het Vaderland* waarvoor Mann hem heel erkentelijk was. Maar Manns dankbrief bereikte tB niet meer: de oorlog was inmiddels uitgebroken en MtB war aus dem Leben geschieden.

15: Het kon eigenlijk niemand ontgaan: de exilschrijvers hadden sterk de neiging om zich tot het verleden te wenden in genres als de biografie, de *vie romancée* en de historische roman. Er ontstond onder de schrijvers zelf en hun critici ook toen al een stevige discussie. Kritikasters noemden het een laffe vlucht naar het verleden, pleitbezorgers wezen op de mogelijkheid om kritiek op het heden te verpakken in een historische handeling, te wijzen op parallelen met het heden, en sociaalpsychologische mechanismen aan de hand van historische figuren te tonen. [[Ook in later onderzoek heeft men zich weer over dit verschijnsel gebogen en geprobeerd het in het licht van een *Ästhetik des Exils* te analyseren.]] Menno ter Braak mengt zich eveneens in de discussie. Daarbij is Alfred Neumanns *Königin Christine von Schweden* in 1935 het aangrijpingspunt, maar in zijn bespreking laat hij een hele rij recente uitgaven de revue passeren.

Ter Braak vindt de hang naar het historische toch een zwaktebod en schrijft bijvoorbeeld:

En nu vluchten de gerenommeerde auteurs der emigratie in het verleden, d.i. in een stof, die hun wel toespelingen op en vergelijkingen met de huidige situatie mogelijk maakt, maar hen toch in de eerste plaats vervreemdt van den ernst dier situatie.

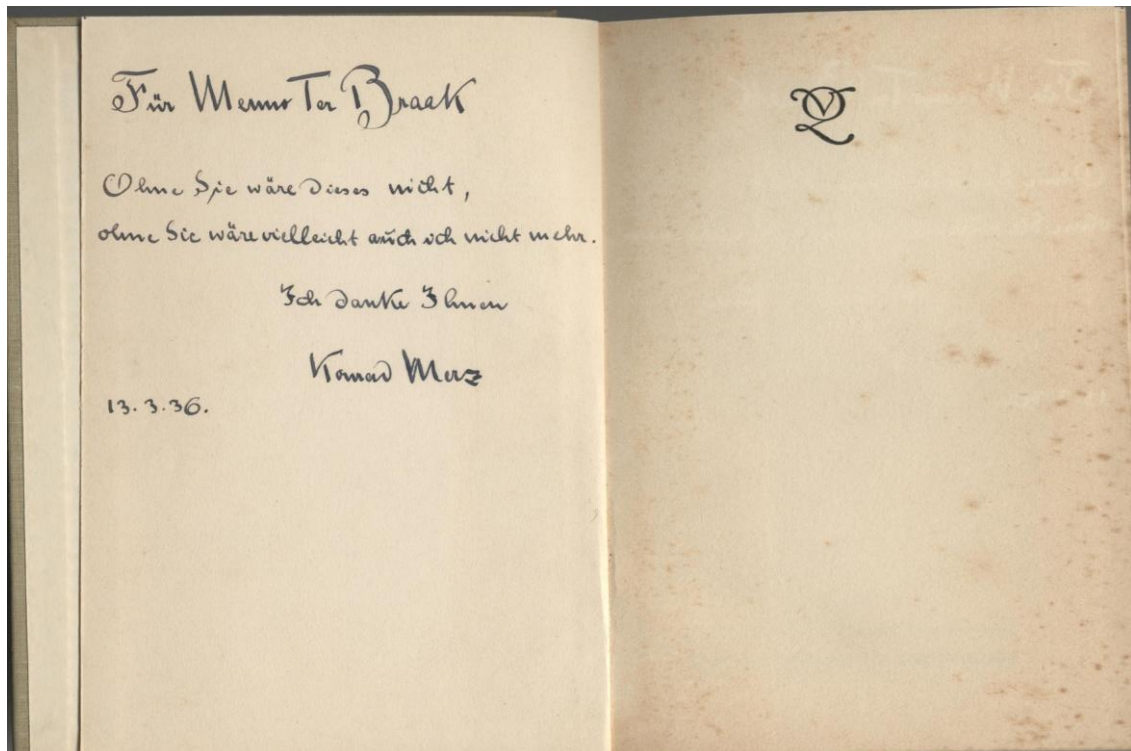
Of nog een beetje strenger zijn opvattingen uit het *NTB* aanscherpend:

Het is voor allen, die zich tegen de ideologie van het nationaal-socialisme verzetten [...] een bittere teleurstelling, dat de Duitsche emigratie zich met alles eerder bezighoudt dan met de dingen, die den Europeaan van nu boeien. De Duitsche emigratie schijnt bezig steriel te worden; de gemiddelde schrijver van die emigratie produceert jaarlijks zijn door het rythme van de boekenmarkt vereischte werk, maar van een innerlijke vernieuwing blijkt vrijwel niets en over alle Cervantes-Loyola-Catharina-boeken, vergeten na één seizoen, wordt met spoed het welbekende “stof der eeuwen” uitgeschud.

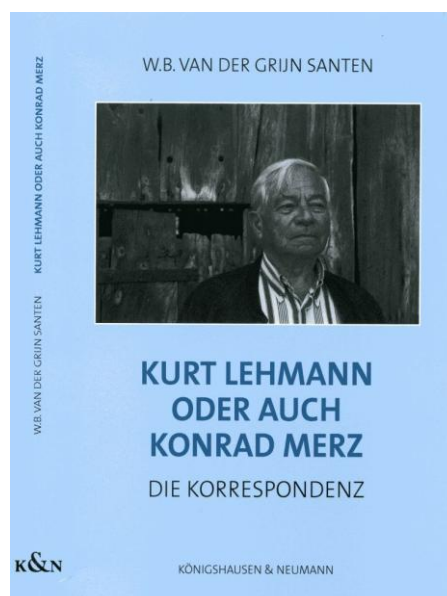

16: En dan ineens treedt een jonge debuterende schrijver naar voren: Kurt Lehmann – hij neemt het pseudoniem Konrad Merz aan. Hij was in 1934 de grens over geglipt en sloeg zich als boerenknecht door het leven. Ondertussen schreef hij aan zijn eerste roman, over zijn vlucht en het leven als illegale vluchteling in Nederland. Het is een fris boek dat, heel modern, bestaat uit dagboek- en brieffragmenten en verhalende tekst. Als Merz MtB vraagt om het te lezen en beoordelen komt er van de altijd kritische tB een onverwachte reactie: hij is uitgesproken enthousiast en weet ook gedaan te krijgen dat Querido het boek uitgeeft. Dat is uitzonderlijk: Landshoff geeft verder vrijwel nooit debuten uit en was in eerste instantie niet gelukkig met het boek. Maar aldus geschiedde. En het is wederom MtB die een recensie schrijft onder de titel “De emigratie aanvaard”. Zoals gebruikelijk start hij met een opmaat waarin hij nog weer eens uiteenzet wat hem zo teleurstelt aan de Exilliteratuur tot dan toe: de hang naar het verleden, de onmacht om het leven in Exil productief te maken, en het vasthouden aan platgetreden paden. En dan de verrassing waarop hij hoopte. Eindelijk dan (het is 1936) een boek dat *vanuit* de emigratie, “op de grens van twee landen” is geschreven – maar wel “in een Europeesch bewustzijn” (dat is voor tB natuurlijk een belangrijke maatstaf).

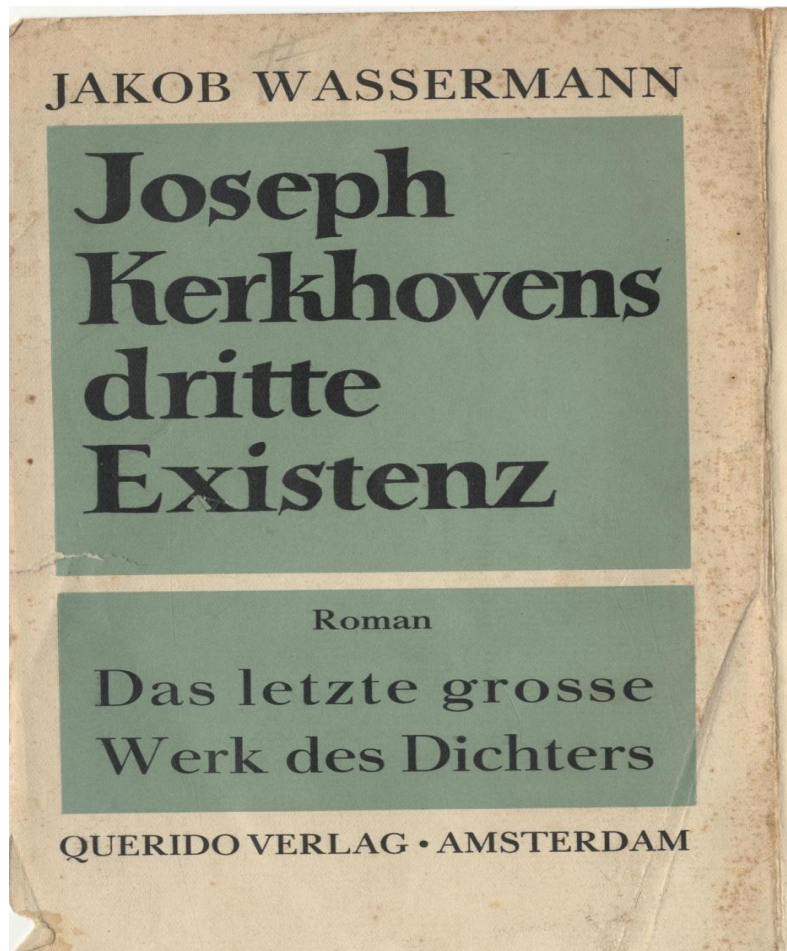
Volgens tB is het Merz gelukt om “de onmiddellijkheid van zijn ervaringen vast te houden”. Het boek heeft humor en poëzie, is beeldend, het proza heeft een ritme “dat ook het rythme van den mensch is”... Ter Braak gaat helemaal los. En als de Nederlandse vertaling spoedig volgt, doet hij het nog een dunnetjes over.

17: Geen wonder dat Merz dankbaar is. Hij weet het mooi uit te drukken in de opdracht van het exemplaar dat hij MtB geeft: “Ohne Sie wäre dies nicht, ohne Sie wäre vielleicht auch ich nicht mehr”. De opdracht spiegelt de voor hem karakteristieke stijl. Merz heeft ook in zijn latere werk steeds gespeeld met de taal.

18: Hetgeen me de gelegenheid geeft om te wijzen op de correspondentie van Merz die recentelijk is verschenen, uitgegeven door W.B. van der Grijn Santen. Een prachtige aanvulling op onze kennis van de Exilliteratuur.

19: En dan komen we bij het laatste heikele thema. Vele Exilschrijvers waren joods. Zij werden, ook al waren ze geheel geassimileerd, door de situatie gedwongen om zich op hun joodse wortels, de identiteit van het joodse volk, zijn geschiedenis, en het antisemitisme te bezinnen. Deze thematiek dringt uiteraard door in hun werk. Er ontstaan essays die zich met deze vragen bezighouden, maar ook worden ze in romans verwerkt. Menno ter Braak is een van de weinigen die heel nadrukkelijk en herhaaldelijk geschreven heeft over deze kwesties die ten nauwste met de politieke ontwikkelingen verbonden waren en aan het wezen van het Exil raakten. Een in de jaren 20 en begin jaren 30 in Duitsland maar ook internationaal heel succesvolle schrijver was Jakob Wassermann. Hij hield verschillende keren lezingen in Nederland. Ter Braak had al in 1930 over hem geschreven en bleef hem kritisch volgen. Wassermanns ook naar mijn idee wat wonderlijke bijdrage aan het door Klaus Mann bij Querido uitgegeven tijdschrift *Die Sammlung* in 1933 vond geen genade in zijn ogen. Weer beginnend met de litanei hoe teleurstellend toch de Emigrantenliteratuur is, deconstrueert hij Wassermanns bijdrage over de verbondenheid van mens en landschap door te wijzen op de verwantschap met de Blut-und-Boden ideologie. Terwijl Wassermann zich juist tegen de rassen-mythe wil afzetten, creëert hij paradoxaal genoeg een verwante mythologie die hem

volgens MtB dicht in de buurt van Hitler brengt. Overigens is enkele jaren geleden door Rüdiger Safranski naar voren gebracht dat de wortels van het Nationalsocialisme in de Duitse Romantiek te vinden zijn. Daar sluit tB's betoog over Wassermann, die hij ook letterlijk een romanticus noemt, in feite op aan.

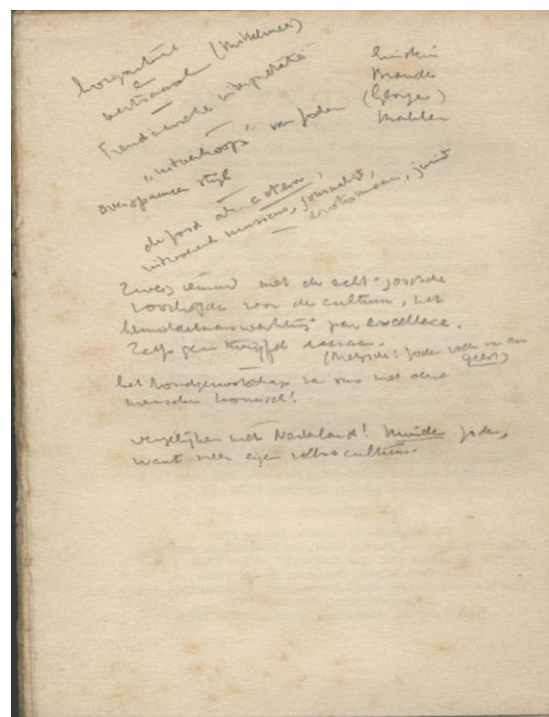
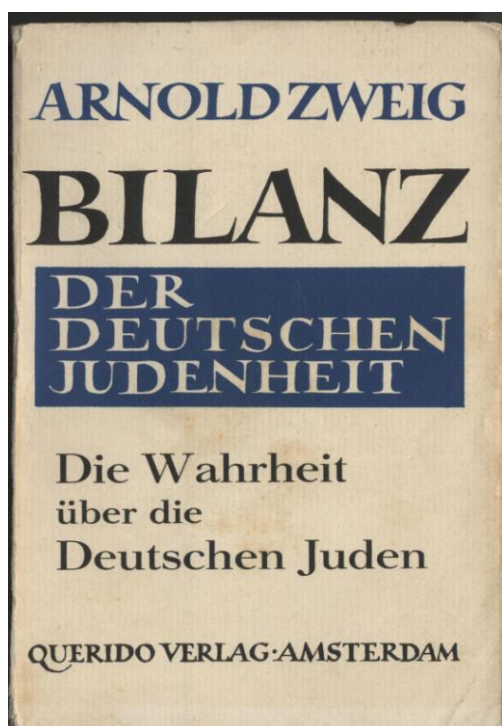
Het huwelijk van Wassermann en Hitler zou weliswaar mislukken, omdat de één een Jood en een fatsoenlijk man, de ander een Ariër en een luidspeaker is; maar hun gemeenschappelijke liefde voor Het Hoogere is [...] op dezelfde Alpentoppen gebakerd.

Na Wassermanns dood schrijft tB onmiddellijk, op 2 Januari 1934, een stuk ter nagedachtenis in *Het Vaderland*. Bijna terloops geeft hij daarin ook een karakterisering van wat hij als Joods voorstelt:

Uit de documentatie van zijn leven blijkt hoezeer Wassermann gebonden was aan het Joods getinte ideaal van de geestelijk levende mens dat hij zich had gesteld.

Het is een signaal dat ter Braak zich over Wassermanns Joodse geest – Wassermann schreef daarover ook zelf – gedachten maakte.

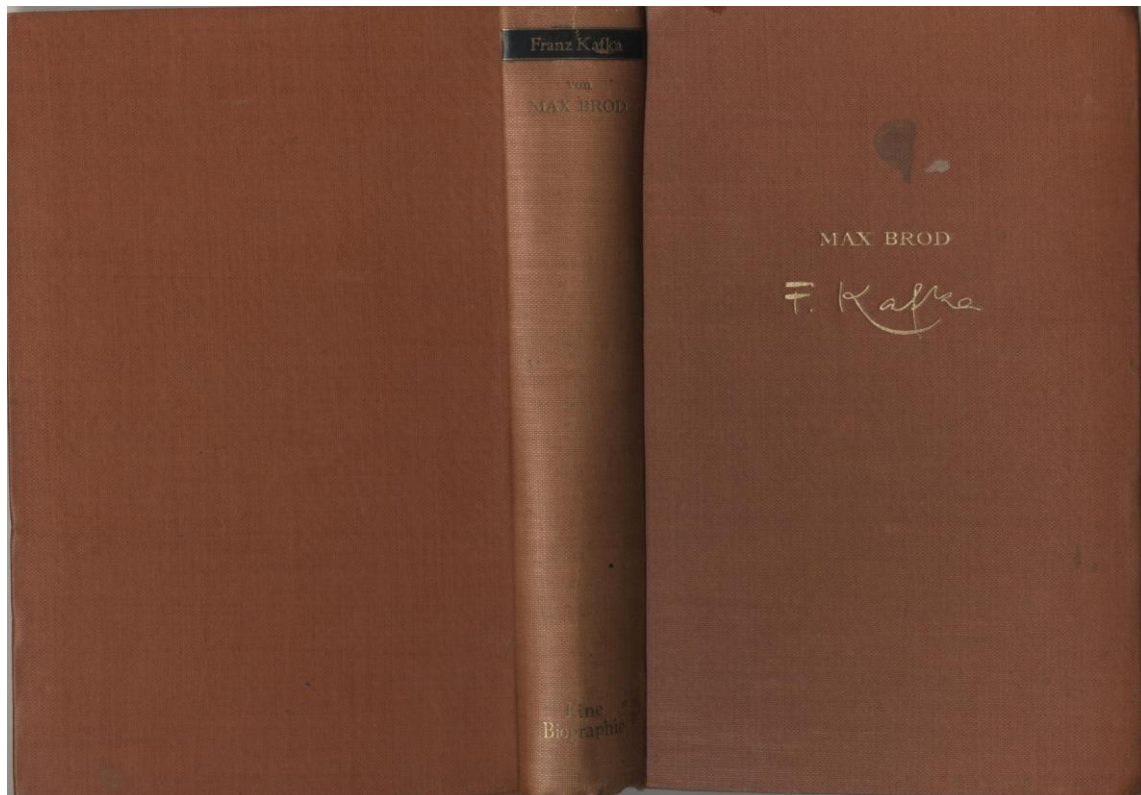
Over Wassermanns laatste werk heeft MtB niet geschreven, maar hij had het wel in zijn bezit. Wassermann heeft het verschijnen van dit boek – Querido, typografie weer typisch voor Henri Friedlaender – niet meer zelf meegemaakt. Hij stierf in de nacht van 1 Januari 1934. Aan zijn dramatische race met de klok om dit boek af te krijgen en bij een uitgever onder te brengen heb ik in mijn boek een hoofdstuk gewijd. Ik vond het wel gepast om dit boek zelf te adopteren. Afgezien van de spannende wordingsgeschiedenis vind ik het ook een mooi boek.

20 en 21: Kort daarop gaat MtB heel nadrukkelijk op de Joodse problematiek in. En wel naar aanleiding van Arnold Zweigs *Bilanz der deutschen Judenheit*, een van die boeken die in

hoog tempo ontstonden, gedreven door ontzetting over de ontwikkelingen en het eigen lot. In dit omvangrijke essay geeft Zweig een opsomming van de verdiensten van Joodse kunstenaars en geleerden voor de Duitse en Oostenrijkse cultuur. Het is eigenlijk een wat naïeve en zwakke move als tegenwerping tegen het antisemitisme. Ook hier, enigszins als bij Wassermann – MtB legt zelf de link – wordt als het ware met het ene ras tegen het andere opgeboden: Joden versus Ariërs, hetgeen averechts werkt omdat het het dichotome denken versterkt en er in feite gebruik wordt gemaakt van dezelfde argumenten als de tegenstander. “Windhandel in superioriteit” noemt Ter Braak het. En als men zich eenmaal in deze “zwendel met het rassen’ probleem’ (aanhalingstekens van tB)” begeeft, leidt dit tot een woordenkolk van verwardheid. Zijn stuk onder de titel “Rassen” bestrijdt fundamenteel een dergelijke denkwijze. Weer gaat hij uitermate streng tewerk met het boek, waarvan, vindt hij, “de balans te ver doorschiet”. Het werk geeft ter Braak aanleiding om zich grondig uit te spreken tegen de virulente rassenideeën van zijn tijd en de term “rassenprobleem” in het bijzonder. Ik kan niet in detail op het stuk ingaan, maar ik denk dat toendertijd niet veel zo expliciet het toenmalige “discours” ontmanteld hebben. Verwerkt is ook tB’s denken in een omvattende Europese cultuur van humanisme en gerechtigheid.

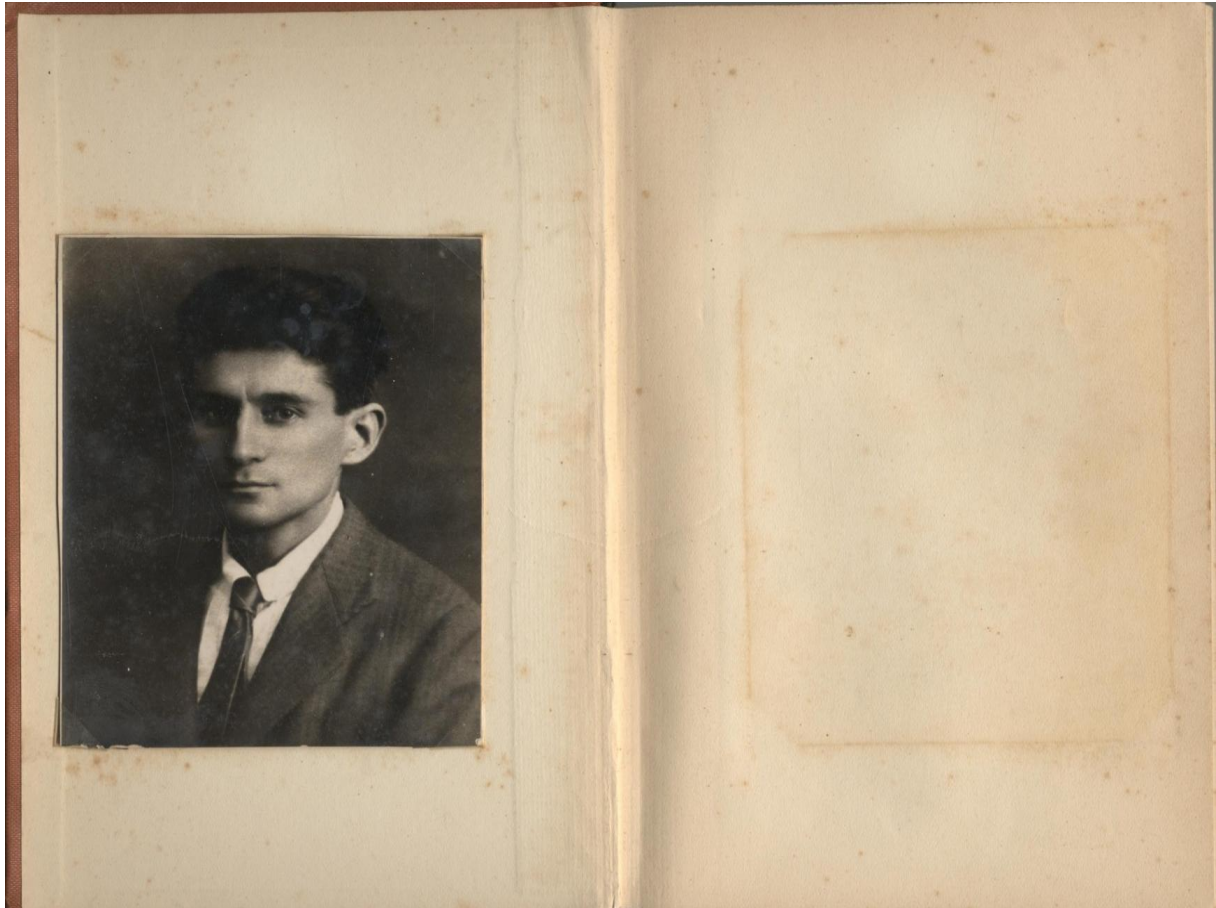
Het zijn waarden die ter Braak bij meer Joodse schrijvers zoekt en vindt. In zijn beschouwing over Joseph Roths *Der Antichrist* gaat hij bijvoorbeeld vooral in op wat hij als “Joods” meent te zien: in dit geval is dat, volgens hem, het thema van de gerechtigheid. Zelf kan ik deze bespreking minder goed navoltrekken, maar ze toont in ieder geval aan, dat MtB zich gedachten heeft gemaakt over de vraag wat Joodse thema’s zijn en waaruit deze voortkomen.

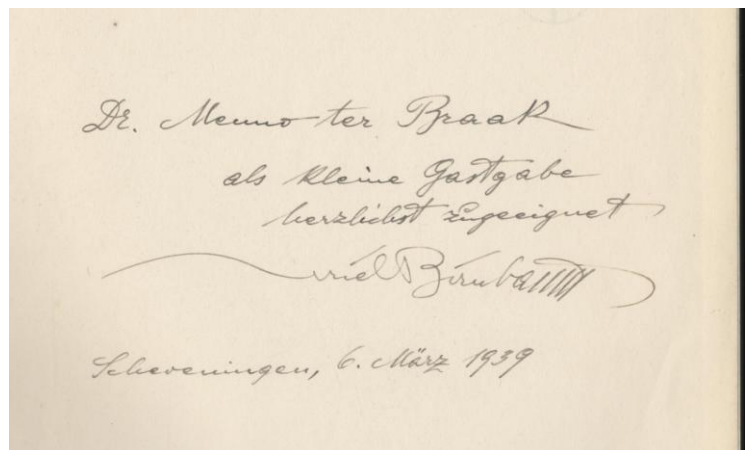
22 en 23: Een andere schrijver waarmee MtB zich intensief bezig heeft gehouden was Franz Kafka, toendertijd nog een “Geheimtipp” in kleine kring. De eerste zesdelige uitgave van Kafkas *Gesammelte Schriften*, uitgegeven door Max Brod bij Schocken en Sohn (1935-37)

stonden in zijn kast, met handtekening en aantekeningen. Daarnaast had hij ook los *Der Heizer* en *Das Urteil* in de eerste edities van Kurt Wolff in bezit.

Ter Braak heeft Max Brod nog persoonlijk leren kennen. En alleraardigst is het exemplaar van diens Kafka-biografie -- met "vintage" foto, ingeplakt met fotohoekjes!

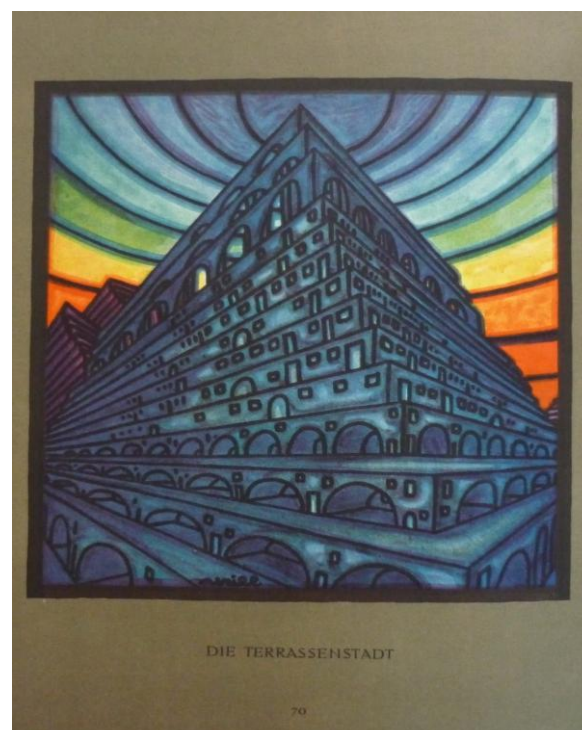

Niet alleen als criticus heeft ter Braak zich met de Exilanten bezig gehouden. Hij heeft ook mensen praktisch geholpen. Ik wil besluiten met een andere, waarschijnlijk minder bekende Joodse connectie. In 1933 was de zeer gelovige joodse Oostenrijkse familie Birnbaum naar Nederland gekomen en in de nogal gesloten Joodse gemeenschap in Scheveningen gaan wonen. Een van de zonen, Uriel, was nog achtergebleven. Na de Anschluss in 1938 werden hij en zijn gezin ernstig bedreigd. De familie deed moeite om hen over te laten komen, maar de Nederlandse grenzen waren toen inmiddels gesloten. Zijn broer zette toen een actie op touw en wist allerlei culturele notabelen in beweging te brengen. Onder hen was ook Menno ter Braak. De actie lukte en ook Uriel kwam naar Scheveningen. Hij was een bijzonder knap en fijnzinnig graficus. Er is nog heel wat over de Birnbauts te vertellen, maar daarvoor moet ik verwijzen naar het betreffende hoofdstuk in mijn boek. Tot mijn vreugde zag ik in MtB's boekenbezit een heel bijzondere uitgave, die Uriel met handgeschreven opdracht aan tB heeft geschonken.

24 en 25: Boek Birnbaum met opdracht.

26 - 28: Tot slot drie afbeeldingen uit dit schitterende plaatwerk.

Die Welt war voll Frieden.
Längst vorbei waren die Zeiten des Kampfes und der Kriege, in gleichmäßigem Glücke vergingen die Tage der Menschen. In ruhvoller Ordnung lebte die arbeitsame Welt, Genügsamkeit und Zufriedenheit ließen jeden Stand als schön erscheinen, in Ehrfurcht und Einsicht beugten die niederen Häupter sich gerne den höheren. Des Elends elendeste Formen waren verschwunden, neben Reichtum und Macht siechte nicht mehr der Hunger und erhob sich nicht mehr der Haß: nur bescheidene Dürftigkeit litten selbst die Ärmsten. Und Armut wie Reichtum, Ohnmacht wie Macht beugten sich beide in widerspruchloser

Demut vor dem Kaiser, der Sohn und Enkel und Enkelnenkel von Kaisern war und der, wie die Menschen dieser Zeit glaubten, von Gott als Herr der Erde erwählt und gekrönt war.

Der Kaiser war jung; noch war er unvermählt, noch schien er ein halber Knabe; aber er war ernst über seine Jahre hinaus und wenn er im dämmerigen Dunkel seines goldenen Thronsaals auf dem Thron seiner Väter saß, ging von ihm die Majestät aus, vor der Greise sich bückten.

Voller Frieden war die Welt und jedermann tat, was er wollte, da jeder nur das, was er sollte, zu wollen vermochte. Und doch waren einige unter den Menschen, Aufrührer von Anfang an, die es nicht litt in der friedlichen Welt – deren stürmischer Seele die Ruhe verhaßt war, die die Ordnung der Welt verneinten, die es verschmähten, sich zu beugen, es verschmähten im klaren Bewußtsein der Größe ihrer einsamen Seelen – es verschmähten aus Stolz.

In der Stadt des Kaisers lebte der Architekt. Sein Name war bekannt rund um die Erde, wurde bewundernd als eines großen Künstlers Name genannt, aber auch kopfschüttelnd als Name eines Aufrührers, selbst eines Narren. Ihm aber galt beides gleich. Rothaarig, feuerbärtig, struppig und verwahrlost, ohne Anhang und Liebe,

DIE KRISTALLSTADT

Literatuurverwijzingen

Andringa, Els: *Deutsche Exilliteratur im Niederländisch-Deutschen Beziehungsgeflecht. Eine Geschichte der Kommunikation und Rezeption 1933-2013*. Berlin/ Boston 2014: De Gruyter.

idem: „Begegnung jüdischer Literaturen. Bedingungen der Rezeption deutscher Exilliteratur im niederländischen Polysystem, *Arcadia* 44, 2009, 2: 289-316.

Braak, Menno ter: „Annette Kolb, *Beschwerdebuch*“, *N.R.C.* 10 Juli 1932.

Id.: „Klaus Mann, *Kind dieser Zeit*“, *N.R.C.* 21 September 1932.

Id.: „Het boek van de Rijksweer: Oswald Spengler, *Jahre der Entscheidung*“, *N.R.C.* 20 September 1930.

Id.: „Een volk en zijn mythe“, *Het Vaderland* 17 Dezember 1933.

Id.: „Mr. H.L.A. Visser: Nietzsche, de goede Europeaan“, *N.R.C.* 30 April 1933.

Id.: „De persoonlijkheid van Jakob Wassermann“, *Het Vaderland* 2 Januari 1934.

Id.: „De Antichrist. Moderne versie van een oud motief“, *Het Vaderland* 23 September 1934.

Id.: „Rassen. Vermeende superioriteit en het antwoord daarop“, *Het Vaderland* 29 April 1934.

Id.: „Het ‘emigrantencomplex’, emigrantenroman, waaraan de emigratie voorbijging“, *Het Vaderland* 25 November 1934.

Id.: „Emigranten-Literatur, *Das Neue Tage-Buch* 29 Dezember 1934, p.1244.

Id.: „Koningin Christina. De emigranten vluchten in de geschiedenis“, *Het Vaderland* 29 September 1935.

Id.: „De emigratie aanvaard“, *Het Vaderland* 22 März 1936.

Id.: *Het Nationaal-Socialisme als Rancuneleer*. Assen 1937: Van Gorcum.

Id.: „Goethe en Weimar“, *Het Vaderland* 30 en 31. März 1940.

Id.: *De artikelen over emigrantenliteratuur 1933-1940*, bijeengebracht en ingeleid door Francis Bulhof. 's Gravenhage 1980: BZZTôH.

Braber, Helleke van den, & Jan Gielkens (Red.): *In 1934. Nederlandse cultuur in internationale context*. Amsterdam 2010: Querido.

Grijn Santen, W.B. van der: *Kurt Lehmann oder auch Konrad Merz. Die Korrespondenz*. Würzburg 2014: Königshausen & Neumann.

Hanssen, Léon: *Sterven als een polemist. Menno ter Braak 1902-1940*. amsterdam 2001:
Balans.